

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi
Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities

e-ISSN: 2717-8072, İBD June 2022, 3 (1): 43-62

Zerdüştlük İnancına Sahip Olanlar İçin Tanrı Ahura Mazda'ya Uzanan Bir Yol: Ritüeller

A Path to the God Ahura Mazda for Those Who Believe in Zoroastrianism: Rituals

Rabia ÖZSAĞIR¹

¹Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş
• rabiaozsagir@gmail.com • ORCID > 0000-0003-1829-8653

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19 Ocak / January 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 29 Mart / March 2022

Yıl / Year: 2022 | **Cilt – Volume:** 3 | **Sayı – Issue:** 1 | **Sayfa / Pages:** 43-62

Atıf/Cite as: Özsağır, R. "Zerdüştlük İnancına Sahip Olanlar İçin Tanrı Ahura Mazda'ya Uzanan Bir Yol: Ritüeller".
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi, 3(1), Haziran 2022: 43-62.

ZERDÜŞTLÜK İNANCINA SAHİP OLANLAR İÇİN TANRI AHURA MAZDA'YA UZANAN BİR YOL: RİTÜELLER

ÖZ:

Ari toplulukların sahip olduğu birçok inanç sistemlerinden biri olan Zerdüştlük inancının kökeni MÖ VII-VI. yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Kimi araştırmacılara göre Pers coğrafyasında yaşadığı düşünülen Zerdüş'tün, inananları tarafından kendi adını taşıyan inanç sisteminin peygamberi olduğu kabul edilmektedir. Zerdüştlük inancının tanrısı ise Ahura Mazda'dır ve yapılan ritüellerin muhatabı da yine odur. Çok katmanlı ve sembolik anlamlar içeren birçok ritüeli barındıran Zerdüştlük, kendisine özgü ritüeller vasıtasıyla kuşaklar boyu manevi mirasını korumuş ve nihayetinde birtakım etkilere maruz kalsa da ritüeller vasıtasıyla modern dönemde bile varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Eski Çağ'dan kalma bu arkaik inanç sisteminin adeta manevi mirası olan ritüeller Türkçe literatürde farklı çalışmalar içerisinde dahil edilerek ele alınmış olsa da, bu çalışmada daha detaylı bir inceleme hedeflenmiştir. Bünyesinde çok fazla ritüeli barındıran Zerdüştlük inancında, toplumun bazı kesimleri tarafından uygulanan yahut istisnai durumlarda uygulanan ritüeller olmasına karşın bu çalışmada, Zerdüştlüğün en temel ritüelleri olan ve toplumun her kesiminin katılım gösterdiği ritüellerin nasıl gerçekleştirildiğine odaklanılmış, Türkçe ve İngilizce literatürde yer alan çalışmaların taranması yöntemiyle yazılmıştır.

***Anahtar Kelimeler:** Zerdüştlük, Ritüel, Navjote, Gahanbar.*

A PATH TO THE GOD AHURA MAZDA FOR THOSE WHO BELIEVE IN ZOROASTRIANISM: RITUALS

ABSTRACT:

The origin of Zoroastrianism, one of the many belief systems of Aryan communities, dates back to VII-VI BC centuries. According to some researchers, Zoroaster, who is thought to have lived in the Persian geography, is accepted by his believers as the prophet of the belief system that bears his name. The god of Zoroastrianism is Ahura Mazda, and he is also the addressee of the rituals. Zoroastrianism, which contains many rituals with multi-layered and symbolic meanings, has preserved its spiritual heritage for generations through rituals unique to itself. It has continued to exist even in the modern era through rituals, even though it was eventually exposed to some influences. Although the rituals, which are almost the spiritual heritage of this archaic belief system from the Ancient Age, have been included in different studies in the Turkish literature, a more detailed examination is aimed in this study. Although there are rituals practiced by some parts of the society or applied in exceptional cases in the Zoroastrian

belief, which includes so many rituals, this study focuses on the most basic rituals of Zoroastrianism and how the rituals in which all parts of the society are performed. This study was written by scanning the studies in Turkish and English literature.

Keywords: *Zoroastrian, Ritual, Navjote, Gahanbar.*

GİRİŞ

Pers coğrafyasında ve çevresindeki coğrafyalarda yaşayan Ari toplulukları arasında yaygın olan ve kökeni Eski Çağ'a dayanan Zerdüştlük inancının, tam olarak hangi bölgede ve yüzyılda ortaya çıktığı bilim çevreleri tarafından hâlâ tartışma konusudur. Bu inanç sisteminin ilk ortaya çıktığı zamanı, kimi çevrelerce bir reformist, kimi çevrelerce de bir peygamber olarak kabul edilen Zerdüş'tün tarih sahnesine çıktığı dönem ile eş zamanlı olarak kabul edilirse Mary Boyce, onun MÖ 1700-1500 arasında yaşadığını öne sürmüştür.^[1] Bunun dışında yanılığ payını azaltmak adına MÖ VII ve VI. yüzyılları kapsayan nispeten daha geniş bir zaman aralığı da verilmektedir^[2]. Konu ile ilgili tüm tarihsel sınırlamalara ihtiyatla yaklaşılması gerektiği göz önünde tutularak, Zerdüş'te atfedilen Gatha metinleri üzerinde yapılan filolojik çalışmalar ve diğer tarihi veriler ışığında ortaya çıkarılan bazı güncel çalışma ve araştırmalar Zerdüş'tün, MÖ 1400-1000 arasında yaşamış olabileceğini varsaymaktadır^[3]. Zerdüş'tü yerelleştirme ve dolayısıyla Zerdüştlüğün ortaya çıktığı coğrafyayı tespit etme girişimlerinde de henüz ortak bir görüş ve kesin bir ön kabulden bahsetmek imkânsızdır. Etnik kaygılar güdülerek yapılan bazı çalışmalarda Zerdüş'tün, günümüz İran'ının doğusu veya Urmiye çevresinde doğmuş olabileceği savunulmuştur^[4]. İbn Esir, Zerdüş'tün Filistin bölgesinde doğduğunu savunurken, konuyla alakalı olarak ismi telaffuz edilen bölgeler arasında Baktria ve Azerbaycan da vardır. En yaygın görüş ise Zerdüş'tün, İran coğrafyasında doğmuş olabileceğidir. Fakat İran coğrafyasında doğmuş olsa bile İran'ın doğusunda mı yahut batısında mı yaşamış olduğu konusunda da hâlâ tartışmalar devam etmektedir^[5].

Zerdüştlük, Ahamenişler ve Partlar Dönemi'nde diğer inançlarla birlikte bölge halkı arasında yaşanmaktaydı. Sasaniler Dönemi'nde ise Zerdüştlük, devletin resmi dini olarak kabul edilmiş böylece İran ile birlikte Mezopotamya'da da ya-

[1] Mary Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, Rautledge & Kegan Paul, Boston, 1979, p. 2.)

[2] Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2012, ss. 194-199.

[3] Mehmet Alıcı, "Zerdüş'ten Günümüze Mecusilik/Zerdüştlük", *Doğudan Batıya Düşüncenin Serüveni*, Ali Osman Kurt (ed.), C. 1, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 774.

[4] Etem. Xemgin, *Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüş'tü Öğretisi*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2011, s. 80.

[5] Yıldırım, *İran Mitolojisi*, ss. 193-194.

yılım göstermiştir.^[6] Zerdüştlük, ilk ortaya çıktığı, resmi din olarak kabul edildiği ve sonrasındaki dönemde teolojik açıdan birtakım değişimler yaşanmış ve pagan inançlardan kalma izler görülmeye başlanmıştır. Zerdüşt'ün yaşadığı dönemde tek tanrı inancı hakimken ondan sonraki dönemlerde düalist eğilimler ortaya çıkmaya başlamıştır.^[7] Zerdüştlük inancındaki düalite, temelde iyi ile kötünün savaşını ifade etmektedir. Başlangıçta inanılan, ibadet edilmeye değer olan tek, iyi bir tanrı vardı, Ahura Mazda. Bilge ve adil olan Ahura Mazda yaratılmamıştır, aksine soyut ya da somuz, canlı, cansız her şeyin yaratıcısıdır^[8]. Her şeyi hiçlikten var eden Ahura Mazda'nın^[9] ilk yaratımı, kendisine dünyanın düzeninin korunmasında ve iyiliğin galip gelmesinde yardımcı olmaları adına soyut varlıklar olan Amaşa Spanta'ları, varlık alemine getirmesidir.^[10]

Ahura Mazda'nın, düzeni oluşturması ve korumasında tanrısal rollere sahip olan soyut varlıklar, her zaman ona eşlik eder. Bu soyut varlıklardan olan ikiz ruh-tan iyiliği temsil eden Spenta Mainyu'dur ve babasının ise Ahura Mazda olduğu kabul edilir ki zamanla Ahura Mazda ile özdeşleşmiştir. Kötülüğü temsil eden diğer ruh Angra Mainyu'dur. Söz konusu ruhların ikiz olmaları itibarıyla Ahura Mazda'nın, Angra Mainyu'nun da babası olduğu problemi ortaya çıkar. İnanışa göre başlangıçta ikiz ruhlar kendi iradeleriyle iyiliği ve kötülüğü seçmişlerdir. Ahura Mazda ikiz ruhların hangi yönü seçeceklerini zaten bilmektedir fakat iki ruh kendi iradelerini ortaya koyarak seçim yapmış oldukları ve bu doğrultuda kötülük, Angra Mainyu'nun özgür seçimi olduğundan, Ahura Mazda kötülüğün esas kaynağı olarak kabul edilmez ve babası olarak anılmaz. Ahura Mazda'nın, kötülüğe engel olmamasının bir nedeninin de tanrının, her türlü ikilemden üstün ve üstesinden gelebilme kudretine sahip olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir^[11].

Ahura Mazda, dünyanın sonu geldiğinde mutlaka iyiliğin kazanacağını vaat ederek insanlara da seçme hakkı vermiştir. Zerdüştlük inancında, bireyin iyiyi ya da kötüyü seçmesi, sonuçlarına katlanması şartıyla özgür iradesine bırakılan bir husustur. Ölümünden sonra gerçekleşen yargı gününde iyiliğin yolunu seçenler Ahura Mazda'nın yanına yani Şarkı Evi'ne (cennet) kabul edilirken, kötülüğün yolunu seçip Angra Mainyu'nun yolunu izleyenler ise Yalanlar Evi'ne hapsedilecektir^[12]. Zerdüştlük inancındaki ritüeller, iyi ve kötü, saflık ve kirlilik arasındaki ikilemden doğmuştur. Ritüellerin iyi ve kötü arasındaki ebedi mücadeleyi tekrarladığına inanılmaktadır. Toplumsal birlik ihtiyacını karşılayan ritüeller aynı zamanda ruhsal

[6] Albert de Jong, "Sub Specie Maiestatis: Reflections on Sasanian Court Rituals", *Zoroastrian Rituals in Context*, Michael, Stausberg (ed.), Brill, Boston, 2004, p. 345.

[7] Alıcı, "Zerdüşt'ten Günümüze Mecusilik/Zerdüştlük", ss.773-798.

[8] Mary Boyce *A History of Zoroastrianism*, Vol. 1, Brill, Leiden/Köln, 1975, pp. 192-195.

[9] Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Ali Berktaş (çev.), C. 1, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018, s. 424.

[10] Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Vol.1, p. 194.

[11] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, C. 1, s. 425.

[12] Aslı Hekimoğlu Akyazar, *Eski İran'da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş*, Arkeoloji ve Sana Yayınları, İstanbul, s. 10.

ve bedensel arınmayı sağlarken, kötülüğün kovulmasını da sağlar. Aynı zamanda düalizme olan inancı da kuvvetlendirirken, kötülüğe karşı verilen savaşta maddi ve manevi dünyayı birleştirir^[13].

İbadet bağlamında değerlendirilebilecek olan ritüeller ahiret inancı ve tanrı algısı çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. İnancın devamlılığını sağlayan ve yanı sıra inancın kurumsallaşmasını, din adamlığı gibi uhrevi bir görevin zamanla bir meslek ve sosyal sınıf haline gelmesini sağlayan ritüeller, yüzyıllar içerisinde siyasi, sosyal, kültürel etkilerin muhatabı olarak değişimlere maruz kalmıştır.

Zerdüştlük inancı mensupları için hayati önem taşıyan ritüellerle ilgili en eski kaynaklardan biri "Nêrangestân" isimli elyazmasıdır. Zerdüşt rahiplerin eğitimi için kullanılan eserde ritüel uygulamalarından söz edilir^[14]. Yıllar içerisinde ritüellerin geçirdiği değişimleri bu tür eski eserler sayesinde tespit etmek kolaylaşacaktır. Ancak Zerdüştlük inancındaki ritüellere yönelik derin muhafazakâr anlayış zaman içerisinde büyük, radikal değişimleri engellemiş, böylece modern dönemdeki uygulamalardan yola çıkılarak Antik Dönem'deki örneklerinin nasıl olduğu konusunda aydınlatıcı olmuştur.^[15] İnanç toplumlarının, inancın erken dönemlerinde kimi zaman bir peygamber kimi zaman bir reformcu aracılığıyla sonradan öğrenerek uyguladığı, inanca dair bazı davranış kalıpları uzun dönemler boyunca varlığını muhafaza ederek ritüel adı altında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda ritüeller özü itibarıyla çok uzun zaman aralıkları içerisinde uygulanagelen davranış türleri olduğu ve bir anlamda zamana meydan okudukları için yaratıcı ile yaratılan arasındaki zaman aralığı ve mekânsal farklılığı ortadan kaldırıp, bir vasıta işlevini üstlenerek, yaratıcı ile yaratılanın adeta buluşmasını, bütünleşmesini sağladığı için inanç sistemleri içerisinde hayati bir yere sahip olmuştur.^[16]

Toplu halde yapılan ritüeller birliktelik ve dayanışma ruhunu ortaya çıkarırken aynı zamanda da bireyin sosyalleşme ihtiyacını da gidermektedir. Ritüellerin bir başka işlevi de inananların, inancını kuvvetlendirmesi ve inanca dair ortak hafızanın canlı kalmasını sağlamasıdır.

Zerdüştlük İnancının ritüellerinin ele alınacağı bu çalışma içerisinde yer alacak olan başlıklarda, her bireyin tecrübe ettiği yahut edeceği, toplumun tüm kesimlerinin dahil olabildiği Zerdüştlüğün en temel ritüelleri ele alınacaktır. İnanca ve kültüre bağlı olarak farklılık gösteren evlilik, ölüm ve cenaze, kurban ritüelleri; toplumun her kesiminin uygulaması zorunlu olan günlük ibadetler, bir erginlenme

[13] Jamsheed K. Choksy, "The Zoroastrian Nâhn Purification Rituals", *Journal of Rituals Studies*, 1/2, 1987, p. 59.

[14] Firoza M. Kotwal, "Hêrbedestan", *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2003, <https://www.iranicaonline.org/articles/herbedestan>, (01.01.2022).

[15] Hekimoğlu Akyazar, *Eski İran'da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş*, s. 42.

[16] Yıldırım, *İran Mitolojisi*, s. 215.

töreni olan Navjote/Yeni Doğum, fiziksel uygulamalar vasıtasıyla ruhsal temizlenmeyi öngören Baraşnom/Arınma ritüeli ele alınacaktır. Ayrıca Zerdüştlük inancında birçok bayram ve özel gün olmasına karşın inananların en yoğun kutladığı düşünülen ve yine herkesin katılım gösterdiği Gahanbar ve Nowruz ritüelleri de çalışmaya dahil edilecektir.

Gahanbar ve Nowruz'un ritüeller arasında değerlendirilmesinin bir diğer nedeni de Farsçada "Bayram" kelimesi "Ceşn" olarak ifade edilir. Bu kelimenin ise Avesta'da yer alan "Yasna" bölümünden geldiği düşünülmektedir. Yasna, anlam itibarıyla "Tanrıya ibadet etmek" demektir. Dolayısıyla Zerdüştlük inancında çok fazla görülen bayramlar, inananların kendi arasında sosyalleştiği günler olmaktan öte daha derin anlamlar taşımaktadır. Bu günleri önemsemek ve kutlamak ibadet etmek anlamına gelmektedir.^[17]

1. Bir Arınma Ritüeli Olarak Baraşnom

Baraşnom, gömöz^[18] (inek idrarı), kül yahut toprak, su ile üçlü bir temizlik ve ardından üç temizliğin gerçekleştiği dokuz gecelik inzivadan oluşan Zerdüştlük inancı mensuplarının ana arınma törenidir. Bu ritüelin bir "Arındırıcı" yönetiminde gerçekleşmesi gerektiği düşünülmektedir. Avesta'nın bölümlerinden biri olan Vendidad 8/37-72, 9/1-37'de ritüelin adı zikredilmemişse de ayin ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Baraşnom ritüeli, ceset ile temas edilmesi durumunda temizlenme amacıyla uygulanması gerekir. Bu ritüel temiz ve çorak bir zeminde, ateşten, sudan ve baresmandan^[19] otuz adım ilerde uygulanır. Kuzeyden güneye doğru düz bir çizgi halinde dokuz tane sığ çukur açılır, çukurlar arasında çizgi halinde oluklar açılarak bu oluklara taş, tahta, çanak çömlek parçaları doldurulurdu ki "temizlenecek" olan kişi bu oluklardan geçerken yaratılışı itibarıyla temiz olduğu kabul edilen ve temiz kalması gereken toprağa ayakları değmesin. Temizlenmesi gereken kişi, her bir kuyudan geçerken töreni yöneten din adamı Avestadan bölümler okuyarak gömözi dokuz boğumu olan bir çubuğun ucuna sabitlenmiş kabın içine döker ve bu dökme işleminin sonunda din adamı, temizlenmesi gereken kişinin önce ellerini sonra tüm vücudunu sıvazlar. Dokuz kuyu boyunca bu işlem son üç kuyuya kadar tekrarlanır. Töreni yöneten din adamı, temizlenmesi gereken kişiye yedinci kuyuda bir, sekizinci kuyuda iki, dokuzuncu kuyuda ise üç kez su vererek onunla birlikte her yerini yıkar. Sonrasında dokuz gün boyunca inzivaya çekilen temizlenmesi gereken kişi, dördüncü, yedinci ve onuncu sabahta vücudunu ve giysilerini

[17] M. Emin Sular, Günümüzde İran Zerdüştileri, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 172.

[18] Zerdüşti inancında, bir dışkı değil, temiz saf bir madde olarak addedilir. İnanişâ göre tüm bitki ve hayvanlar, Kötü Ruh Tarafından öldürülen ilk boğanın vücudundan doğmuştur. BKZ. Choksy, "The Zoroastrian Nahn Purification Rituals", p.69.

[19] Ayini yöneten din adamının, ayin sırasında elinde tuttuğu dallardan oluşan demet BKZ. Esat Korkmaz, Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 38.

gömöz ve su ile yıkadıktan sonra temizlenme ritüelini tamamlamış olur. Bu arınma ritüeli kadınlar için gerçekleştirildiğinde ise din adamının ailesine mensup olan bir kadın tarafından yapılırdı ancak din adamının, duaları okumak için uzak bir mesafede de olsa ritüel alanında bulunması gerekir.^[20]

Arınma töreninin, zararlı hayvanların öldürülmesi durumlarında da, bunu gerçekleştiren kişi için uygulanması gerektiği öngörülmüştür. Böylesi durumlarda uygulanan ritüel, vücudun kirlenme sırasını takip ederek uygulanır^[21]. Barşnumun, saflık statüsüne erişmek için hayati değer taşıyan bir ritüel olduğuna inanılır. Muhtemelen bu durumdan kaynaklı olarak; belirli, yoğun bir kirliliği gidermek adına yapılan bu ana arınma ritüeli bir süre sonra din adamları tarafından istisnasız herkesin uygulaması zorunlu olan bir ritüel olarak devamlı hale getirilmiştir. Din adamlarının çok fazla kişiyle ilgilenmesi gerektiğinden bir süre sonra ayinin vekâleten gerçekleştirilmesi izni de çıkmıştır^[22].

2. Padyâb ve Günlük İbadetler

Pehlevice bir kelime olan padyâb, “temiz olmak” anlamına gelir. Bir ritüel olarak ise padyâb, maddi ve manevi arınmayı sağlayan, ibadetlerden ve ateşgâha gidilmeden önce vücudun belli yerlerinin su ile yıkanmasını öngören bir ritüeldir. Daha sonra ayrıntılı olarak değinilecek olan, günde birkaç kere tekrarlanan kusti bağlama ritüelinin başlangıcını ifade eder. Farsça bir eser olan “Rivayats” da, padyâb tabiri, baş ve vücudu kutsal olan yahut olmayan boğa idrarı ile yıkanması eylemini ifade etmek için kullanılır. Bundan dolayı Batı literatüründeki bazı kaynaklar, padyâb ritüelinin su ile yıkanmadan önce boğa idrarı ile yıkanmayı içerdiğini savunmaktadır. Geleneksel Zerdüştlük kaynakları ise padyâb ritüelinde boğa idrarının kullanılmadığından ve sadece su ile yıkanıldığından söz eder. Herhangi bir dini faaliyette bulunmadan önce ve ceset ile temas edilmesi durumunda temizlenmek amacıyla gerçekleştirilen padyâb ritüelinin uygulaması ise şu şekildedir: İlk önce Avesta'da yer alan ve Zerdüştlük en önemli dört büyük dualarından ikincisi olan Aşam Vohu duasını okuyan kişi, ellerini bileklere kadar yıkadıktan sonra yüzünü yıkar, yeniden sağ el islatılarak sağ ayak bileğe kadar yıkanmasının ardından, tekrar sağ el islatılarak bu defa sol ayak bilek kısmına kadar yıkanır, temiz bir bez ile yıkanan yerler kurulandıktan sonra padyâb ritüeli tamamlanmış olur. Zerdüştlük inancına sahip birinin, bu ritüeli tamamlamasının ardından günde beş defa tekrarlanan dua ritüelini gerçekleştirmeye hazır hale geldiği kabul edilirdi^[23].

[20] Mary Boyce, “Baraşnom”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 3, Routledge and Kegan Paul, London, 1989, <https://www.iranicaonline.org/articles/barasnom>, (01.01.2022), pp.756-757.

[21] Prods Oktor Skjærø, *Introduction to Zoroastrianism*, MA: Harvard University, Cambridge, 2005, p. 66.

[22] Stausberg, “Contextualizing the Contexts on the Study of Zoroastrian Rituals”, p. 30.

[23] Ramiyar P. Karanjia, “Padyab”, *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2000, <https://www.iranicaonline.org/articles/padyab>, (28.12.2021).

Zerdüştlük inancına göre gece, gündüz, ay ve yılın birer koruyucu gücü bulunmaktadır. Bu bağlamda bir gün beş vakte ayrılır ve bu vakitlerde dua edilir. Beş ayrı vakitte dualar okunduğu için bu duruma “Penç gâh” (beş vakit) denir. Avesta’da belirtilen söz konusu beş ibadet vaktinin isimleri ve zaman dilimleri ise şu şekildedir:

1. Havn-i gâh: Güneşin doğuşu ve öğle vakti arasındaki ibadet vakti.
2. Rapisyayun gâh: Öğle ve ikinci arasındaki ibadet zamanıdır.
3. Ozeran gâh: İkinci ile güneşin batışı arasındaki ibadet vaktidir.
4. Aviseru terim gâh: Güneşin batışı ile gece yarısına kadar olan vakittir.
5. Oshin gâh: Gece yarısı ve güneşin doğduğu zaman arasında gerçekleştirilecek olan ibadetin vaktidir.^[24]

Zerdüştlük inancında esas önem arz edenin günlük ibadetler olduğu düşünülmektedir. İnananlar bu ibadetleri yapmakla yükümlüdür ve herhangi bir taviz söz konusu edilmez^[25]. Günlük ibadetler vasıtasıyla gün boyunca Ahura Mazda’nın koruması altında olunacağına ve Ehrimenê ait kötücül durum ve hallerden arınılacağına inanılır. Günün her vaktinin koruyucu bir güç tarafından gözetildiğine inanılarak, bu güçlere itaat ve iltifatlar içeren dualar okunur. Sabah vaktinin koruyucusu Havan, öğle vaktinin koruyucusu Rapatvan, öğleden sonrasının koruyucusu Uzi- ran, gecenin koruyucusu Servesram, seher vaktinin koruyucusu ise Uşahinadır.^[26]

Günlük ibadetlerle ilgili bir diğer önemli husus ise “Ateşgâh”, “Dar-ı Meher” veya “Dar-ı Mihr” (Mitra’nın kapısı/sarayı) denilen mabette yapılması gerektiğidir. Mabedin tam ortasında yer alan ve muhtemelen sonraki dönemlerde camla kapatılmış alanda sürekli halde yanan kutsal ateş vardır.^[27] Zerdüş inancında ateşin, Ahura Mazda’nın oğlu olduğuna inanılır ve bununla birlikte karanlığın, soğukun, çürümenin zıddı olarak görülür; ateş, cehaletin karanlığını dağıtır, saflığın ve iyileştiriciliğin sıcaklığını taşır. Ahura Mazda tarafından kutsanmıştır ve yine onun krallığının, insanların dünyasındaki somut tezahürüdür^[28]. Ateşten yükselen ale- vin, yaratılmışlar ile yaratan arasında adeta bir köprü olduğuna, inananların yakarı- şlarını, dualarını Ahura Mazda’nın gökyüzündeki krallığına taşıdığına dair bir inanç vardır^[29]. Zerdüştlük inancı mensuplarınca hiç sönmeden sürekli yanması gerektiğine inanılan ateşin muhafaza edildiği mabetlere Ahamenişler Dönemi’nde “Ateş Tapınağı”, yahut “Ateş Evi” denmiştir. Ghirsmann, İranda inşa edilmiş

[24] Najiba Ziyayi Azizi, Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Çalışma, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 83.

[25] Ziyayi Azizi, Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma, s. 83.

[26] Mahmut Polat, Günümüz İran Zerdüştiliği Üzerine Bir Araştırma, (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2013, s. 92.

[27] Abdurrahman Küçük, vd., Dinler Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s.151.

[28] James W. Boyd and Firoza M. Kotwal, “Worship in a Zoroastrian Fire Temple – The H. B. Wadia taş Bahram”, Indo-Iranian Journal, 26/4, 1983, p. 293.

[29] Hekimoğlu Akyazar, Eski İran’da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş, s. 14.

mabetleri baz alarak, büyük bloklardan inşa edildiğini ve iç mekân mimarisinin ise ateşi koruma amacına hizmet ettiği görüşü üzerinde durmuştur. Zerdüştlük inancındaki mabet algısı ve kavramı, diğer inanç ve medeniyetlerdeki alışlagelmiş mabet algısından daha farklıdır. Mabetlerin inşa edilmesinin temel amacı: İbadetlerin yapıldığı bir toplanma alanı olmasından ziyade tamamen ateşin muhafazasını sağlamaya yöneliktir^[30]. Sasaniler Dönemi'nde ise ateş, gölgelik alanlarda yahut ateşin korunması maksadıyla "Dört Taklı" adıyla ifade edilen yapılar inşa ettikleri düşünülmektedir. Sasaniler Dönemi'de inşa edilen yapılar fiziksel özelliği itibariyle içinde ateşin yer aldığı, dört kapısının dört farklı yöne açıldığı mekânlardır.^[31] Ateşin yanmakta olduğu kapalı alana yalnızca mobed yani din adamı girebilmektedir. Mobed, kutsal ateşin sürekli yanmasından sorumlu olduğu gibi ibadet vaktinin geldiğini belirtmek için üç defa çan çalmakla da yükümlüdür. Günlük ibadetler, mobedin önde olması şartıyla, kadınların ve erkeklerin bir arada olacağı şekilde topluca, ateşe doğru dönülerek ve eller havaya açılarak dua ritüeli gerçekleştirilirdi. İbadetler esnasında da Zerdüştlük inancının kutsal kitabı Avesta'dan bölümler okunur, dini bir sembol olan kusti (kemer) Avesta'dan bölümler okunduğu sırada çıkartılır, üzerine dualar edildikten sonra yeniden takılır^[32].

Günlük dua ritüelinin uygulanmasıyla ilgili bir başka anlatımda şu şekildedir: İnanan kişi, önce yüzündeki kiri yıkar, elleri ve ayaklarını da yıkadıktan sonra kustiyi çözüp iki eliyle tutmaya devam eder ve yaratıcısının huzurunda olduğunu varsayarak dik durur. Gözleri ise doğruluğun sembolü olan ateşin üzerinde olmalıdır. Bu esnada Ahura Mazda'ya dua edip, Ehrimen'i lanetlerken kustinin iki ucunu tutarak küçümseyici bir tavırla sallar. Hâlâ duayı okurken kustiyi tekrar bağlayarak ritüeli tamamlamış olur. Bu ritüel kişinin, disiplini ve inancın temel ilkelerini tamı tamına kabul ettiğinin bir göstergesidir.^[33]

İki uygulama arasında görülen kısmi farklılıkların kaynağının zaman içerisinde değişen teoloji olması muhtemel görünmektedir. İlk uygulamada kadın erkek karışık vaziyette toplulukla yapılan bir ritüel olduğu izlenimi doğarken, ikinci uygulamada bu yönde herhangi bir vurgu mevcut değildir.

3. Gahanbar

Gahanbar, Zerdüş inancındaki takvime göre yılın altı mevsiminin sonunda kutlanan bayramların genel adıdır, Zerdüştlük inancı mensupları için kutlanması zorunlu olan ve bir dini vecibe niteliği taşıyan söz konusu bayramlar Nevruz ile birlikte Zerdüştlüğün takviminde en özel günler olma özelliğini taşımıştır. Bu

[30] Hekimoğlu Akyazar, Eski İran'da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş, ss. 27-29.

[31] Yıldırım, İran Mitolojisi, s.157.

[32] Küçük, vd., Dinler Tarihi, s. 152.

[33] Mary Boyce, Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices , p. 33.

altı bayram Nevruz'la birlikte yaratılışın yedi aşamasını simgelemektedir^[34]. Zerdüştlüğe göre yaratılışın yedi aşaması ve söz konusu bayramların isimleri sırasıyla şöyledir:

1. Göğün yaratılışı: Maiḍyōi.zarəmayā Bayramı. Baharın ortasında, tarlaların canlanması ve göğün yaratılışı kutlanırdı.

2. Suyun yaratılışı: Maiḍyōi.šam Bayramı. Yaz mevsiminin ortasında, suyun yaratılışı için kutlanırdı.

3. Toprağın yaratılışı: Paitiš.hahya Bayramı. Bu özel gün ise yaz sonunda ekinlerin hasat döneminde kutlanıyordu.

4. Bitkilerin yaratılışı: Ayāθrima Bayramı. Bitki aleminin yaratılışının anıldığı bugün, yayladan dönüş zamanında kutlanırdı.

5. Hayvanların yaratılışı: Maiḍyāirya Bayramı. Hayvanların yaratılışının kutlandığı bu gün, sonbahara denk gelmekteydi.

6. İnsanların yaratılışı: Hamaspaθmaēdaya Bayramı. Yaşamsal döngüyü sağlayan canlıların yaratılış sürecinin tamamlanmasının kutlandığı bu bayram ise yılın son beş gününde kutlanıyordu. Bu beş güne "Gatha günleri" denilmekteydi. Söz konusu bayramın son gününde ise Nevruz'a hazırlık amacıyla evler temizlenir, Nevruz sabahı yakılmak üzere odunlar toplanıp hazır edilirdi^[35].

7. Ateşin yaratılışı: No Ruz. Farsça "Yeni gün" anlamına gelen kelime Türkçede "Nevruz" olarak anılan gündür. Ateşin yaratılışına odaklanılan bu bayramın bahar ekinoksunda kutlanmasının Zerdüş'ten kalma bir gelenek olduğu düşünülmektedir.^[36]

Zerdüştlük geleneği bu yedi bayramın kökenini Zerdüş'te dayandırmıştır. İlk altı bayramı yani Gahanbar'ı kutlamak adına gerçekleştirilen ritüeller zinciri Ahura Mazda'ya adanan dini törenlerin düzenlenmesi ve buna katılması zorunlu olan Zerdüştlük inancı mensuplarının erkenden kalkarak törene iştirak etmesiyle ritüeller başlıyordu. Sonrasında hazırlanmış olan yemekler bu ayinlerde kutsanır ve toplu olarak yenilmesi gerekir. Neşeli tavırların hakim olması gerektiği yemek ritüelinde zenginler ve fakirler bir araya gelir, dostluk köprülerinin sağlamlaştırıldığına inanılır. Bu buluşmalarda karşılıklı iyi niyet gösterilmesi gerekir. Zerdüş'ten, inananlarına günde beş kez gerçekleştirilen dua ritüeliyle bireysel, Gahanbar ile birlikte Nevruz'un kutlanmasıyla ilgili olarak toplumsal bir yükümlülük empoze etmiştir. Söz konusu ritüellerin amacı Zerdüştlük inancına mensup olanlara, inançlarının temel doktrinlerini sürekli olarak hatırlatmaktır. Ritüeller vasıtasıyla inancın kurumsallaşması hedeflenmiştir^[37].

[34] Mary Boyce, "Gahanbar", Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 2000, <https://www.iranicaonline.org/articles/gahanbar>, (01.01.2022).

[35] Boyce, "Gahanbar", pp. 2254-256; Polat, Günümüz İran Zerdüştlüğü Üzerine Bir Araştırma, ss. 107-109.

[36] Boyce, Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices, p. 34.

[37] Boyce, Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices pp. 33-34.

4. Nowruz

Türkçede “Nevruz” olarak bilinen Nowruz^[38], Zerdüştlük geleneğindeki en büyük ve en kutsal bayramdır. Buna rağmen Zerdüşte atfedilen Gatha'da “Nowroz” tabiri geçmez. Eski Pehlevi metinlerinde ise “Nög röz” olarak geçer. Güneş ısısının daha çok hissedilmeye başlanmasıyla, kış soğğunun yavaş yavaş etkisini yitirmeye başlaması ve doğanın yeniden canlanmaya başladığı ilkbaharın kutlanmasıdır.^[39] Tarihsel süreç içerisinde Nowruz, siyasi yahut dini unsurlar vasıtasıyla coğrafi olarak sınırlandırılmamış, birçok coğrafyada kutlanmış, modern döneme dek varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Antik Dönem'de Mısır, Yunanistan ve Anadolu topraklarında da kutlandığı düşünülmektedir. Ayrıca Avrupa coğrafyasında da, Zerdüştlük inancının, Mitrazm ile olan etkileşimi ve Avrupa'daki yaygın inancın Mitraizm olduğu iddiasından yola çıkılarak Nowruz'un kutlandığı iddia edilmektedir. Bu görüş, MS IV. yüzyıla ait arkeolojik verilere dayandırılmaktadır^[40]. Nowruz'un ilk olarak hangi tarihte ve bölgede ortaya çıktığı konusu tam olarak netlik kazanmamıştır. Nowruz'un MÖ III. yüzyılda Orta Asya'da kutlandığı bilinmektedir. Bununla birlikte Ahamenişler ve Sasaniler dönemin de kutlandığı bilgisi muvcuttur^[41]. Firdevsî'ye göre ise İran coğrafyasında Nowruz, Pişdadiler'in şahı Cemşid döneminde kutlanmaya başlanmıştır^[42].

Zerdüştlük inancı mensuplarının kullandığı takviminde ilk ay olan Favardin ayının ilk günü Küçük Nowruz, altıncı günü olan Hordad'da da Büyük Nowruz olmak üzere iki kere kutlandığı düşünülmektedir. Ancak bu iki ayrı günü birbirine bağlayarak tek bayram haline getiren isim ise II. Şapur olmuştur^[43]. Birunî'nin anlatımına göre Nowruz bayramında insanlar birbirine şeker veriyordu. Buna ek olarak Büyük Nowruz'da bir tabağın etrafına yedi çeşit tahıl ekmeğinin koyulması âdet haline gelmişti. Bunlar dışında Nowruz'da gerçekleştirilen bir ritüelden söz etmez.^[44]

Zerdüştlük inancında zamanla değişen teoloji sonucu Nowruz'da gerçekleştirilen kutlama ritüellerinde de değişimler olduğu düşünülmektedir. Nowruz Bayramı'nı kutlamak amacıyla bir sofraya hazırlanır ve bu sofrasının hazırlığının bitmesiyle tüm aile üyeleri yıkanarak temizlenir, sonra sofraya oturulur ve yeni yılın girmesi

[38] Bazı araştırmacılar “No Ruz” olarak da ifade etmektedir. BKZ. Boyce, *Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices*, p. 34.

[39] Mary Boyce, “NOWRUZ i In the Pre-Islamic Period”, *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 2016, <https://www.iranicaonline.org/articles/nowruz-i>, (02.01.2022).

[40] Hassan Bigonah, “Nowruz in Tradition Transition”, *The IIOAB Journal*, 7/3, 2016, pp. 491-492.

[41] Polat, *Günümüz İran Zerdüştlüğü Üzerine Bir Araştırma*, ss. 109-110.

[42] Sular, *Günümüzde İran Zerdüştlüğü*, s. 182.

[43] Boyce, “On the Calendar of Zoroastrian Feasts”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33/3, 1970, pp. 513-514.

[44] Boyce, “NOWRUZ i In the Pre-Islamic Period”.

beklerlenir. Bu bekleyiş esnasında da, tanrı Ahura Mazda'ya şükreden, yarattığı güzellikleri öven Avesta bölümleri okunur. Yeni yıla girildiğinde ise ev halkından olan bir kadın, evin en büyüğünden başlamak kaydıyla sıra ile en küçüğe kadar herkesin eline gül suyu döküp, yüzüne ayna tutar. Bu ritüel de tamamlandıktan sonra yemekler yenir. İlk gün yapılan bir başka ritüel ise günün beş vaktinin tamamında dar-ı mihr/ateşgâha giderek, yüzleri ateşe yahut aydınlığa dönerek Ahura Mazda'ya ibadet etmektir. Bayram boyunca yapılması gereken başka bir ritüelde akraba ziyaretleridir^[45].

Doğanın deviniminin idrak edildiği Nowruz Bayramı'nda, kozmik düzenenin yarıtıcısı hatırlanarak dini vecibe yerine getirilirken; ziyaretler vasıtasıyla aileler arasındaki iletişimin kuvvetlenmesinden dolayı söz konusu bayram sosyolojik bir boyut da kazanmıştır.

5. Kurban Ritüeli

Ritüeller diğer dünya ile iletişim halinde kalma vasıtasıdır. Bunu en belirgin şekilde gerçekleştiren ise kurban ritüelidir. Diğer dünya ile iletişim kurmak hayattır çünkü kurban tanrıya yöneliktir ve tanrı ile yarattıklarının iletişimde kalması kozmik düzeni korur, iyiliğin değerlerini korur, kötücül varoluştan gelen baskıları engeller. Zerdüştlük inancına göre kurban ritüelini gerçekleştirene, hastalıklardan korunma, bulunduğu topluluğa barış ve bereket bahşedilir. Böylece insan ve tanrı arasında karşılıklı bir bağlılık oluşur. Kurban ritüeliyle, kötülüğün gücü teslim olmaya ve boyun eğmeye zorlanır, buna karşın kurbanın sahibi güvence altına alınır^[46].

Avesta'nın bölümlerinden biri olan Yastlar'a göre ibadetin kurban ritüelini içerdiği konusunda bir fikir birliği olsa da, kurban ritüelinin doğasıyla alakalı tartışmalar doğmuştur. Kutsal kabul edilen Yast metinleri içerisinde geçen çeşitli terimlerin bir içki içmeye mi yoksa, katı bir sunuya mı atıfta bulunduğu tartışma konusu olmuştur?^[47] Öte yandan kanlı kurban geleneğinin Zerdüş't öncesinde de var olduğu ve Mitraizm kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Eski inancın izlerini silmek adına Zerdüş'tün kanlı kurbanları yasaklamıştır.^[48] Hatta kurban ile alakalı olduğu düşünülen Yasna 32:8'de, Kral Yima'nın, insanlara boğa ve sığır eti yedirdiği için eleştirildiği düşüncesi hakimdir. Zerdüş'tün, kanlı kurbanları yasaklanmış olmasının bir diğer nedeni de: Tanrının, insanlara ve hayvanlara bahşettiği yaşama hakkının kurban maksadıyla engellenmemesi gerektiği düşüncesi olabilir. İnsanların, kanlı kurbanlar sundukça Ehrimen'e ait kötü özelliklerinin ortaya çıktığı-

[45] Sular, Günümüz İran Zerdüştlüğü Üzerine Bir Araştırma, s. 186.

[46] Skjærvø, Introduction to Zoroastrianism, p. 57.

[47] Sarah Stewart, "Worship According to the Yasts", Iran, 45/1, 2007, p. 138.

[48] Zerdüş'tün kanlı kurbanları yasaklayıp yasaklamadığı konusundaki tartışma hakkında daha ayrıntılı bilgi için Bkz. Albert De Jong, "Animal Sacrifice in Ancient Zoroastrianism: a Ritual and its Interpretations", Sacrifice in Religious Experience, Albert I. Baumgarten (ed.), Vol. 93, Brill, Boston, 2002, p. 129.

na, kötülüğe daha meyilli hale geldiğine ve böylece insanların, Ehrimen'in emrine girdiğine inanılır. Zerdüş, insanları kanlı kurbanlar sunmak yerine ekmek ile su veya su, süt, bal, şarap karışımından yapılan bir içkiyi sunmayı teşvik etmiş olduğu düşünülmektedir. Kanlı kurbanlarda olduğu gibi bu içeceğin de Mitraizm kaynaklı olduğu söylenmektedir^[49]. Yasna 32:12-14, 44:20, 48:10'da belirtildiğine göre de Zerdüş, kanlı kurbanları yasaklamıştır ve hatta bunu yapanlara şiddetle saldırır. Zerdüşte inanan topluluğun karşısında yer alan ve parolaları "aēšma" (öfke) olan gizli bir topluluk mevcuttu, kanlı ritüellerde söz konusu gizli topluluğu diğer topluluklardan ayırt eden bir özellikti. Ayrıca çobanlık ile uğraşan bir topluluğun içinde yer alan Zerdüş'ün kanlı kurbanlara karşı olması oldukça muhtemel görünmektedir.^[50] Kurban ritüeli de dahil olmak üzere Zerdüştlük inancında yapılan ibadetlerin muhatabının, tanrı olarak kabul edilen Ahura Mazda'nın olması beklenirken bu odak zamanla kayarak, ibadetin muhatabları Hint-İran panteonundaki tanrılar olmuştur^[51].

Zerdüş öncesi dönemde Mitraizmdeki kanlı kurban törenlerinde "Haoma" denilen ve kutsal kabul edilen sıvıların karışımından elde edilen içki büyük önem arz etmekteydi. Kutlama ve törenlerde din adamlarının gözetiminde yapılan haomanın, ilk insan olan ve Kral Yima'nın da babası olan Vivahtan tarafından yapıldığına, kurban olarak sunulması ve içilmesi sonucunda da ondaki kutsallığın insana geçerek hastalıklardan koruyacağına ve ölümsüzlüğü getireceğine inanılmıştır. Fakat Zerdüş, tanrıya kurban olarak içki sunulmasına da karşıydı. Bunun nedeninin yine Mitraizm kalıntılarını yeni inanç sisteminin dışına itmek olabileceği düşünülür. Sonuç olarak tüm yasaklamalara rağmen Zerdüştlük inancında, içki sunma ve içme kültürünün tamamen önüne geçilememiştir. Hatta bazı kaynaklarda Zerdüş'ün kendisinin de içki içtiği belirtilmiştir. Tarihi süreç içerisinde her şeye rağmen kanlı kurbanların ve içki kültürünün, Zerdüştlük inanç sisteminde yerini korudu görülmüştür. Strabon'un anlatımına göre: Zerdüştlük inancı mensupları özellikle su ve ateş kurbanları sunarlardı. Ateş için kuru odunlar kurban edilirdi. Üzerine zeytinyağı dökülüp yakıldıktan sonra, ateşin kuvvetlendirilmesi maksadıyla dahi olsa kesinlikle üflenmezdi. Kim ateşe üfler yahut içine ölmüş bir canlıyı atarsa o kişi öldürülürdü. Su için ise kanlı bir kurban sunulurdu. Bir göl yahut akarsu kaynağının yanında çukur açıldıktan sonra kurbanlar sunulurdu. Suya kanın karışması engellenir böylece su temiz kalırdı. Sunulan kurban etlerine din adamları bir dal aracılığıyla dokunarak ilahiler okurdu, bu esnada zeytinyağı ile süt, bal karışımından yapılan bir içki ateş yahut su ile teması kesinlikle engellenerek yere dökülürdü. Din adamları uzunca bir süre ellerinde barsman (dallardan oluşan demet) tutarak ilahiler söylemeye devam ederlerdi^[52].

[49] Xengin, Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüş Öğretisi, ss. 171-173.

[50] Eliade, Dinler İnancılar ve Düşünceler Tarihi, C. 1, ss. 419-420.

[51] Stewart, "Worship According to the Yasts", p. 139.

[52] Xengin, Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüş Öğretisi, s. 175-176.

Strabon'a göre Kapadokya bölgesinde kurban edilecek hayvanlar bıçakla değil tokmakla vurularak öldürülürdü. Ayrıca bir kişinin ölümünün dördüncü gününde yapılan törende kurban kesilirdi. Buna ek olarak Mihrican Bayramı'nda da herkes maddi durumuna göre koç, keçi veya tavuk kurban ederdi.^[53] Kurban ritüeli gerçekleştirilirken dört aşamalı bir yapıdan da söz etmek mümkündür:

1. Tanrıya yakarış.
2. Sunma eylemi.
3. İstenilen şeyin tanrıdan talep edilmesi, yakarış.
4. İstenilen nimetin tanrı tarafından verilmesi yahut reddedilmesi^[54].

Zerdüş'tün kurban ritüeliyle alakalı herhangi bir emir ve yasağının olup olmaması yahut ona inananların sonradan inancın içine kurban ritüelini dahil ettiklerine yönelik tartışmalar bir yana söz konusu inanç sisteminde, tarihin hangi aşamasında dahil olursa olsun kanlı kurban ritüelinin gerçekleştirildiği ortak kanısı hakimdir.

6. Navjote, Bir Başka İfade ile Yeni Doğum Töreni

Esasında bir inisiyasyon töreni olan Navjotenin kelimesinin anlamı “Yeni doğum” dur, bu yüzden kişinin ikinci doğumunun gerçekleştiği tören olarak kabul edilmiştir. İlk ortaya çıktığı dönem tam olarak bilinemese de Zerdüş öncesi döneme ait olduğu ve çok eski bir Ari geleneği olduğu düşünülmektedir. Bireyin çocukluk çağında gerçekleştirilen bu tören ile Zerdüşlüğün kabul ettiği ve bu dine kabul edildiği onaylanır. Navjote, çocuk henüz yedi yaşındayken veya bazı özel durumlarda ki bu özel durumlar zihinsel yahut bedensel engeller ve hastalıklardır; on beş yaşına kadar ertelenebilmektedir. Temelde Navjote töreni, inancın simgeleri olan sudre (gömlek) ve kustinin (kemer) çocuğa giydirilmesiyle ilgilidir^[55]. Zerdüş inancı mensupları arasında hayati önem taşıdığı düşünülen Navjote töreni, dua ve gömlekle kuşanma, kemerle kuşanma ve duasının okunması, inanç dualarının çocuk tarafından okunması, takdis duasının okunması şeklinde dört bölümden oluşmaktadır^[56].

Navjote törenini ve evlilik gibi geçiş törenlerinden önce vücudun tamamının yıkanması yoluyla fiziksel arınmanın gerçekleştirildiği ritüele “Nahn”^[57] denir. Törene başlanmadan önce çocuğun tüm vücuduna kutsanmış su ile Nahn ritüe-

[53] Xemgin, Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüş Öğretisi, s. 176.

[54] Stewart, “Worship According to the Yasts”, p. 138.

[55] Küçük, vd., Dünler Tarihi, s. 152; Irach J. I. Taraporewala, Zerdüş Dini, Nice Damar (Çev.), Avesta, İstanbul, 2009, ss. 78-79.

[56] Küçük, vd., Dinler Tarihi, s. 152.

[57] Choksy, “The Zoroastrian Nahn Purification Rituals”, p. 60.

li uygulanarak ilk önce fiziksel arınma sürecinden geçirilir. Bundan sonra çocuk, anne, babası ve yakınlarıyla birlikte içinde mobedin^[58] de bulunduğu törenin yapılacağı odaya girer. Töreni yöneten mobedin önüne oturtulan çocuğun eline südre (gömlük) verilmiş vaziyette mobed, çocukla birlikte tövbe duasını ezbere okuyarak töreni başlatmış olur.^[59] Südre, keten kumaştan, beyaz renkte, kısa kollu ve yakasız olması gerekir. Ayrıca yaka kısmından, kalbin alt kısmına kadar kesiktir ve ortasında küçük bir kese veya cep denilebilecek bir parça bulunur. Bu en önemli kısımdır çünkü kişinin iyi düşüncelerinin, iyi sözlerinin, iyi eylemlerinin deposu olduğuna inanılır. Kusti (kemer) de yine beyaz renkte ve kuzu yününden olmak şartıyla sadece ruhban sınıfına mensup kadınlar tarafından dokunması gerekir. Kustinin simgesel anlamı ise kemeri takan kişinin, Zerdüş'tün açtığı yolun takipçisi olduğu mesajını içermesidir. Kusti dokunurken en başta yün sağlam bir ipe dolanır ve ikisi birlikte burulur, bu iki ruhun birleşmesi anlamına gelir. Sonrasında bu şekilde ikili gruplar oluşturan yetmiş iki çift ip alınarak, hepsi birlikte ince, uzun, içi boş bir şeridin içine dokunur. Yetmiş iki tane ipin olması ise Yesna'nın yetmiş iki bölümünü simgelemektedir^[60]. Kusti bele üç defa bağlanır, bunun anlamı ise iyi düşünce, iyi söz, iyi eylem üçlüsünü çağrıştırmaya yöneliktir.^[61] Artık kusti, o kişinin bundan sonraki hayatı boyunca sürekli takmak zorunda olduğu, adeta dini bir vecibe haline gelir. Bu süreklilik hali, kustinin gün içerisinde çıkartılıp takılması gerektiği durumları da ayrı bir ritüele dönüştürmüştür. Her gün uyanınca çözülür ve yeniden bağlanır. Kemer çözüldükten sonra, arındırıcı yıkanma olan pād̄yāpın ardından özel dualar okunarak yeniden bağlanması gerekir. Eğer kusti şafak vakti ile öğle vakti arasındaki zamanda çıkartılıyorsa doğuya, bu vakitler dışında batıya yani, sürekli güneşin bulunduğu yöne doğru bakılması gerekir. Geceleri ise ateşe, aya ve yıldızlara dönülmesi uygunken, herhangi bir ışık kaynağının olmadığı durumlarda güneye bakılması uygun görülmektedir.^[62]

7. Evlilik

Bütün inanç sistemlerinde yeri olan evlilik kavramı kuşkusuz Zerdüştlük inancı içerisinde de çok büyük bir öneme sahiptir. Kadınlar ve erkekler için evlilik çağının 15 yaş civarı olduğu düşünülmektedir. Sonraki dönemlerde yaş aralığının 18 veyahut 21'e çıkmıştır. Evlilik töreni gerçekleşmeden önce Ohrmazd ayının ilk günü gibi uğurlu kabul edilen günlerde nişan gerçekleştirilir. Eş seçimleri ise ebeveynler aracılığıyla gerçekleşir^[63].

[58] Zerdüş'tin din adamlarına verilen isim. BKZ. Esat Korkmaz, Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü, s. 114.

[59] Küçük, vd. , Dintler Tarihi, s. 152.

[60] Taraporewala, Zerdüş'tin Dini, s. 79.

[61] S. A. M. Taryar, "Rituals in Parsi Culture", Journal of English Language and Literature, 3/4, 2016, p.67.

[62] J. K. Choksy and F. M. Kotwal, "Kustig", Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 2014, <https://www.iranica-online.org/articles/kustig>, (01.01.2022).

[63] Jivanji Jamshedji Modi, The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees, British India Press, Bombay, 1922, p. 14.

Zerdüştlük inancında evlilik tek eşlilik esasına dayalıdır, boşanma durumu ise yasaklanmıştır. Kişinin evlenerek, soyunu devam ettirmesi ve bu şekilde dine inananların sayısının artmasıyla birlikte dinin devamlılığının sağlanması sebebine dayalı olarak bekârlara nazaran evli olan insanlar daha makbul kabul edilmiştir. Evlenen kişilerin, kötülük karşısında birlikte mücadele edeceğine ve öldükten sonra da birlikte olacaklarına inanılır. Zerdüştilikte, çok eşliliğin ortaya çıktığı zaman ise Sasaniler dönemidir. Ancak önce Parsiler, onların etkisi ile de İran Zerdüştlüğü arasında çok eşliliğin azaldığı düşünülmektedir. Gündüz saatlerinde düzenlenen evlilik törenlerinin esasını evlilik sözleşmesinin, töreni gerçekleştiren din adamı tarafından üç kez okunması oluştur^[64]. Söz konusu evlilik sözleşmesinin bir örneği de şu şekildedir:

"[...]Rahip: "...kentinde, uğurlu İran'ın Sasani hanedanından İmparator Yazdezard Şahriyar'm ...yılının... ayının... gününde bir araya gelmiş bu topluluğun varlığında, ...adlı bakireyi Mazda'ya tapınanların dini törenleri ve geleneklerine göre, ona 2000 dirhem saf beyaz gümüş ve standart Nişabur parasından iki dinar altını ödemeye söz vererek bu güveyle evlendirmek üzere almaya karar verdiğinizizi söylüyorsunuz?" Damadın Tanığı: "Karar verdim" Rahip: "Ve siz ve aileniz, iyi niyet ve doğru düşünceler, sözler ve edimlerle ve doğruluğun büyümesi için, sonsuza dek, bu gelini evlilik içinvermeye karar verdiniz mi?" Gelinin Tanığı: "Karar verdim" Rahip: "Bu sözleşmeye iyi niyetle ve ölüm sizi ayırana dek katılmayı arzu ediyor musunuz?" Damat ve Gelin: "Öyle arzu ediyorum." [...]"^[65]

Töreni çiftin karşılıklı oturmasıyla başlar. Görevli mobed daha sonra gelin ve damadın arasına bir bez koyar, daha sonra gelinin sağ elini alıp damadın sağ eline yerleştirir ve ellerini bir parça sicim ile yedi defa bağlar. Dualar okunur, din adamının yardımcısı ateşi sandal ağacı ve tütsü ile besler, muhtemelen bu esnada evlilik sözleşmesi de okunurdu. Bu noktada genç çiftin arasındaki bez perde kaldırılır, gelin ve damat sol elleriyle tuttıkları bir avuç pişmemiş pirinci birbirlerine atarlar. Bu eylem refahı sembolize etmektedir.^[66] Evlilik sözleşmesinin okunması tamamlandıktan sonra soyut varlıklar olan Amaşaspenta'lara, Yazatalara dualar edilir ve din adamının yeni evlenen çifte nasihatler veren bir konuşma yapmasıyla ritüel kısmen tamamlanmış olur^[67].

Ebeveynlerini kucakladıktan sonra çift ayrılır ve kutsal ateşe saygılarını sunmak için ateşgâha giderler. Gelin, yeni evine giderken yolda gümüş bir kabin içinde fitilli bir lamba tutar; elindeki ışıkla evine giren gelin bütün gece ışığın yanık vazii-

[64] Polat, Günümüz İran Zerdüştlüğü Üzerine Bir Araştırma, s. 126; Taraporewala, Zerdüşst Dini, s. 80.

[65] Taraporewala, Zerdüşst Dini, ss. 80-82.

[66] Tayaru, "Rituals in Parsi Culture", p. 67.

[67] Taraporewala, Zerdüşst Dini, ss. 81-82.

yette durmasını sağlar böylece bütün gece o ışık odayı aydınlatırdı. Evlilik ritüeli Hindistan'daki Parsi toplum özelinde incelenecek olursa sadece kendi toplulukları içerisinde evlenmeyi tercih ettikleri görülecektir. Bir erkek, Zerdüştlük incancına sahip olmayan bir kadınla evlendiği takdirde çocuğu da Zerdüştlük kabul edilir ancak, bir kadın inanç dışından erkekle evlenirse çocuğunun Zerdüştlük olmadığı varsayılır^[68].

8. Ölüm ve Cenaze Ritüelleri

Zerdüştlük incancına göre beden, ruhun kötülüğe yönelmesine neden olduğu, bu tür eylemleri gerçekleştirmesini sağlayan bir aracı olduğu için kötü olarak kabul edilir. Bu durumdan kaynaklıdır ki ruh, bedenden ayrılınca yani kişi ölünce, kutsal kabul edilen ateş, toprak ve suya cesedin temas etmesi durumunda onların kirleşeceğine inanıldığından ceset ne yakılır, ne de gömülür. "Sessizlik Kulesi'ne (Dahme) bırakılan cesetlerin yırtıcı kuşlar tarafından yenmesi beklenir. Sessizlik Kulesi olarak adlandırılan yerlerin, ilk dönemlerde yerleşim yerlerinden uzakta bulunan tepelik alanlar yahut büyük bir kayanın tepesi olduğu ve sonraki dönemlerde bir yapı haline geldiği düşünülmektedir. Bu yapıların yerleşim alanlarına uzak oluşunun açıklaması ise cesetten yayılan kötü koruların ve bulaşıcı hastalıkların insanlara ulaşmasını engellemek ve yırtıcı kuşların, insanların az olduğu bölgelerde daha çok olmasıdır.^[69] Mimari bir yapı olarak Sessizlik Kuleleri, çevresi kalın bir duvarla kapatılmış, üst kısmı açık, basık silindirik bir mimariye sahiptir. Yapının doğu kısmında tek girişi bulunur ki bu da demirden bir kapıdır^[70].

Ölümün gerçekleşmekte olduğu sırada Aşem Vohu ve Ahuna Varya'nın kutsal şiirleri ölen kişinin en yakın akrabası tarafından can verme anında olan o kişinin kulağına tekrar tekrar okunur. Ölmekte olan kişinin eğer bilinci sağlıklıysa bu dualara eşlik etmek zorundadır. Ölüm gerçekleştikten sonra ceset yıkanır, sonrasında beyaz, keten, eski bir elbise (sudre) giydirilir, ardından en yakın erkek akraba kustiye bağlar. Cesedin sadece yüzü ve kulakları görünecek şekilde tüm bedeni beyaz bir kaftana sarılır. Evin bir odası temizlenir ve bu odanın bir köşesine kum dökülür yahut taş bir levha koyulur, ceset Sessizlik Kulesine götürülene kadar burada bekletilirdi. Ceset evde kaldığı müddet boyunca din görevlisi dualar okuyarak, tütsü ve sandal ağacının sürekli yandığı ateşle yanında beklemesi gerekir. Cesedi taşımakla görevli din adamları dışında herhangi birinin cesede dokunması dinen yasaktır. Okunması gereken dualar bittikten sonra demirden yapılmış bir sedyeye ceset koyularak taşınmaya hazır hale getirilir. Ölen kişinin yakınları cesedin önünde eğilerek ondan son kez izin alırlar ve beyaz bir örtü örtülerek Sessizlik Kulesine doğru

[68] Tayaru, "Rituals in Parsi Culture", p. 68.

[69] Sular, Günümüzde İran Zerdüştlüğü, s. 233; Taraporewala, Zerdüştlük Dini, s. 82; Xemgin, Aleviliğin Kökenindeki Mazda İncancı ve Zerdüştlük öğretisi, s.182.

[70] Taraporewala. Zerdüştlük Dini, s. 82.

yolculuk başlar. Din adamları da dahil olmak üzere cenazeye katılan herkes beyaz giymek zorundadır, bunun saflığı temsil ettiğine inanılır. Cenazenin arkasında bulunan topluluğun beyaz bir mendil tutarak çiftler halinde yürümesi gerekmektedir. Çiftler halinde yürümek, yaşanan acı karşısında karşılıklı yardımlaşmayı simgelemektedir. Sessizlik Kulesine varıldığında ölünün yüzü gösterilir, hazır bulunan topluluk ise önünde eğilerek ölen kişiyi son defa selamlarlar ve sonrasında iki din görevlisi sedye ile cesedin bırakılacağı kısma girer. Buraya başka kimsenin girmesi kesinlikle yasaktır. Dünyaya çıplak gelen insanın, yine çıplak vaziyette dünyayı terk etmesi gerektiği inancından dolayı cesedin üzerindeki her şey çıkartılarak yırtıcı kuşlar tarafından yenmek üzere uygun yere bırakılırdı. Kuşlar birkaç saat içinde cesedin etlerini bitirdikten sonra, güneşte ağaran kemikler toplanıp parçalanarak toz haline getirildikten sonra çukura koyulur ve herkesin tozları birbirine karışırdı. Böylece yaşı, cinsiyeti, statüsü ne olursa olsun herkes ölüm karşısında eşit konuma gelmiş olurdu^[71].

Zerdüştlük inancının esaslarına göre Ehrimen'e ait olduğuna inanılan, ölünün ardından ağlamak ve dövünmek yasaklanmıştır^[72]. Yas tutuma süresi dört gün ile sınırlandırılmıştır. Ölenlerin cesetleri ya da güneşte ağarmış kemiklerinin külleri için mezar yapmak yerine o kişi için bir hayır kurumu kurulur, ölümden sonraki onuncu günde hem cenaze evinde hem de ateşgâhta duaların okunduğu ayinler düzenlenir. Bir ay sonra bu ayinler tekrarlanır, bir yıl sonra ise aynı ritüel yeniden gerçekleştirilmek üzere ölünün ardından gerçekleştirilen bu yıllık ritüelin periyodu aynı şekilde devam eder^[73].

SONUÇ

Doğası gereği belli bir periyod ve belirli şartlar dahilinde uygulanan bu özelliği dolayısıyla inananların hayatını bir düzen ve disiplin temeline oturtan ritüellerin, bir kısmının ruhsal ve bedensel arınmayı gerçekleştirdiğine inanılır. Barašnom, bu ritüellere bir örnek teşkil etmektedir. Fiziksel arınmanın, doğaya ait unsurlar (toprak yahut kül, su, gômêz) aracılığıyla gerçekleştirildiği arınma ritüelinde beden dokuz aşamadan yani dokuz sığ çukurdan geçtikten sonra nihayetinde yine dokuz günlük bir inziva dönemine girer. Böylece hem bedensel, hem de ruhsal arınma gerçekleştirilmiş olur. İnziva ruhsal ve zihinsel arınma sürecinin kilit noktasını oluşturur. Yine temel amacı bedensel arınma olan bir diğer ritüel pādyahtır. Günlük beş ibadet vaktinden önce gerçekleştirilen ritüelde belli bir sıra takip edilerek eller, yüz ve ayaklar yıkanır. Böylece tanrının huzuruna temizlenmiş olarak çıkılır. Temizlenme sürecinin, sıra ve kural dahilinde ilerlemesi, insan zihninde, kural ve düzeni çağrıştırır. Bedensel arınmaya yönelik ritüeller zamanla bireylerin

[71] Taraporewala, Zerdüştlük Dini, ss. 82-85.

[72] Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, C.1, s. 444.

[73] Tayaru, "Rituals in Parsi Culture", p. 72.

yaşamında da belli alışkanlıkları beraberinde getirmesi ve bunların zamanla toplumun kültürel yapısına da etki etmesi kaçınılmaz bir sonuç olarak görünmektedir..

İnanca dahil olan bir kısım ritüeller ise toplum olma bilincini oluşturmaya yöneliktir. Bayram ve özel günler bu kapsamda değerlendirilebilir. Zerdüştlükte Gahanbar ve Nowruz gibi özel günlerin kutlanması da dini bir vecibe olarak görülür ve bu tarz günlerde bireysel değil toplu hareket edilir. Gahanbar, Zerdüştlük inancına göre yaratılışın altı aşamasını temsil eden bayramların genel adıdır ve kullandıkları takvime göre yılın altı mevsiminin sonunda kutlanmıştır. Topluca yapılan ibadetin ardından yine toplu yemekler yenerek, dayanışma ve birliktelik ruhunun yaşandığı bu bayramlara yaratılışın yedinci aşaması olarak Nowruz da dahil edilmiştir. Zerdüştlük inancının en büyük bayramı olan Nowruz'da diğer altı bayram gibi topluca yemekler yenerek kutlanmıştır. Nowruz boyunca akrabaların birbirini ziyaret etmesi geleneğiyle de inananlar arasındaki bağ güçlendirilmiştir. Sosyolojik anlamda değerlendirildiğinde bayram ve özel günler birlikte hareket etme ve aynı olaylara aynı tepkileri verme durumunu meydana getirmekle beraber bireyin toplum içerisindeki yalnızlaşma durumuna da engel teşkil eder. Bu anlamda Zerdüştlük inancındaki bayramlar ve özel günlerin, sosyolojik ve psikolojik temellere sahip olduğu düşünülebilir.

Zerdüştlük inancında, bireyin toplum içerisindeki rolüne, konumuna odaklanan ritüeller de evlilik ve Navjote ritüelleridir. İnanç sahibi bireyin, toplum içerisindeki statüsünün değişmesini sağlayan evlilik, Zerdüştlük inancında daha üstün ve ön planda tutulmuştur. Evlilik kavramı, inancın devam etmesini sağlayacak yeni takipçilerinin dünyaya gelmesine sebep olması açısından oldukça önemsenmiştir. Ayrıca Zerdüştlük inancının temelinde yer alan iyilik ve kötülük mücadelesinde, kötülüğe karşı birlikte mücadele edileceği fikrinden dolayı da evlilik, inanç sistemi içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bireyin toplum içerisindeki statüsünün etkileyen bir diğer Zerdüştlük ritüeli de Navjote'dir. Erginlenme ve inisiyasyon töreni olarak değerlendirilebilecek olan Navjote, büyüme çağına gelen çocuğun, yapılan tören ile mensubu olduğu toplumda kabul görmesi ve artık inancının sorumluluklarını üstlenmeye başlamasını ifade etmesi açısından söz konusu inanç sistemi içerisinde özel bir yere sahiptir.

Özellikleri bakımından diğer inanç sistemlerinden oldukça farklı olan Zerdüştlük inancındaki cenaze ritüelleri, dünyevi arzu ve isteklerin kölesi olduğu düşüncesiyle, kirli olduğuna inanılan cesedin doğa unsurlarını (su, toprak, ateş) kirletmeden ortadan kaldırılmasına yöneliktir. Sessizlik Kulelerinde yırtıcı kuşlara yedirilen cesedin kalan kısımlarının ise toprakla teması en aza indirgenerek çürüyüp yok olması beklenir. Cenaze ritüeli haricinde tartışma konusu olan bir diğer ritüelde kurbandır. Zerdüştlükte kurban vasıtasıyla kişinin, tanrı tarafından korunup, gözetildiğine inanılır. Kurbanın mahiyetinin ne olduğu, tarihin hangi aşamasında inanca dahil olduğu, Zerdüştlük tarafından yasaklanıp yasaklanmadığı

hususunda tartışmalar olsa da, kanlı kurban geleneğinin Zerdüştlük inancının bir parçası olmaya devam etmiş olduğu gözlemlenmektedir.

Zerdüştlük ritüelleri, inananlara tanrı Ahura Mazda ile daimi şekilde bağlantıda olduğu hissini verdiği için iyiliğin, doğruluğun kendileriyle birlikte olduğuna dair inançlarını kuvvetlenmiştir. Zerdüştlük inancı özü itibarıyla bireye, iyilik ve kötülük arasında özgürce bir tercih yapma hakkı tanıdığından dolayı, ritüellerin baskıcı ruhu bertaraf edilmiş olduğu düşünülmektedir. İnsanların, özü itibarıyla sahip olduğu hayat boyu devam eden zorunluluklar ve sınırlar karşısında itiraz geliştirme refleksini göstermeden, sahip olduğu özgürlük alanın getirdiği ruhsal ve zihinsel rahatlamayla ritüelleri, inancın takipçileri tarafından yüzyıllar boyunca devam ettirilebilmiş olduğu kanısı doğmaktadır. Sağlanan bu konfor alanından dolayı Zerdüştlük inancının, daha geniş alanlarda yayılım göstererek yeni inançlar edinmiş ve varlığını modern zamanlara kadar korumuş olması muhtemel görünmektedir.

KAYNAKÇA

- ALICI, Mehmet, "Zerdüş'ten Günümüze Mecusilik/Zerdüştlük", Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni, Ali Osman Kurt (ed.), C. 1, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 773-798.
- BIGONAH, Hassan, "Nowruz in Tradition Transition", The IIOAB Journal, 7/3, 2016, pp. 491-495.
- BOYCE, Mary, A History of Zoroastrianism, Vol.1, Brill, Leiden/Köln, 1975.
- , Zoroastrians Their Religious Beliefs and Practices, Routledge & Kegan Paul, Boston, 1979.
- , "Barāšnom", Encyclopaedia Iranica, Vol. 3, Routledge and Kegan Paul, London, 1989, pp. 756-757, <https://www.iranicaonline.org/articles/barasnom>, (01.01.2022).
- , "NOWRUZ i In the Pre-Islamic Period", Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 2016, <https://www.iranicaonline.org/articles/nowruz-i>, (01.01.2022).
- , "Gahanbar", Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 2000, <https://www.iranicaonline.org/articles/gahanbar>, (01.01.2022).
- , "On the Calendar of Zoroastrian Feasts", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 33/ 3, 1970, ss. 513-539.
- BOYD, James W. and Firoze M. KOTWAL, "Worship in a Zoroastrian Fire Temple - The H. B. Wadia Ātaš Bahram", Indo-Iranian Journal, 26/4, 1983, pp. 293-318.
- CHOKSY, Jhamsheed K., "The Zoroastrian Nāhn Purification Rituals", Journal of Ritual Studies, 1/2, 1987, pp. 59-74.
- , and F.M. Kotwal, "Kustig" Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 2014, <https://www.iranicaonline.org/articles/kustig>, (30.12.2021).
- DE JONG, Albert, "Animal Sacrifice in Ancient Zoroastrianism: a Ritual and its Interpretations", Sacrifice in Religious Experience, Albert I. Baumgarten (ed.), Vol. 93, Brill, Boston, 2002, pp. 127-150.
- , "Sub Specie Maiestatis: Reflections on Sasanian Court Rituals", Zoroastrian Rituals in Context, (Ed. Michael Stausberg). Brill, Boston, 2004, pp. 345-366.
- ELIADE, Mircea, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Ali Berktaş (çev.), C. 1, Alfa Yayınları, İstanbul, 2018.
- HEKİMOĞLU AKYAZAR, Aslı, Eski İran'da Zerdüştlük ve Kutsal Ateş, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- HULTGARD, Anders, "Ritual Community Meals in Ancient Iranian Religion" Zoroastrian Rituals in Context, Michael Stausberg (ed.), Brill, Boston, 2014, pp. 367-388.
- KARANJIA, Ramiyar P., "Padayab", Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 2000, <https://www.iranicaonline.org/articles/padayab>, (28.12.2021).
- KORKMAZ, Esat, Zerdüştlük Terimleri Sözlüğü, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2004.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, vd., Dinler Tarihi, Berkan Yayınevi, Ankara, 2011.
- MODI, Jivanji Jamshedji, The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees, British India Press, Bombay, 1922.

- LILAOWALA, Ashdeen and Shernaz Cama, "Sacred Armour: Ritual Garments of the Parsi Zoroastrians", *Sacred Textiles of India*, Jasleen Dhamija (ed.), Marg Foundation, Mumbai, 2014 pp. 39-49.
- POLAT, Mahmut, *Günümüz İran Zerdüştiliği Üzerine Bir Araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2013.
- SKJÆRVØ, Prods Oktor, *Introduction to Zoroastrianism*, MA: Harvard University, Cambridge, 2005.
- STAUSBERG, Michael, "Contextualizing the Contexts On the Study of Zoroastrian Rituals", *Zoroastrian Rituals in Context*, Michael Stausberg (ed.), Brill, Boston, 2014, ss. 1-56.
- STEWART, Sarah, "Worship According to the Yasts", *Iran*, 45/ 1, 2007, pp.137-151.
- SULAR, M. Emin, *Günümüzde İran Zerdüştileri*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.
- TARAPOREWALA, Irach J. I., *Zerdüş Dini*, Nice Damar (çev.), Avesta, İstanbul, 20009.
- TAYARU, S. A. M., "Rituals in Parsi Culture", *Journal of English Language and Literature*, Vol. 3, No. 4, 2016, pp. 65-72.
- XEMGİN, Etem, *Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüş Öğretisi*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2011.
- YILDIRIM, Nimet, *İran Mitolojisi*, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- ZİYAYİ AZİZİ, Najiba, "Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma", (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.